

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ 'СЕРЦЕ' В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИСЛІВ'ЯХ

Реферат. Зазначена робота присвячена вивченню окремого фрагмента дійсності, зокрема відображення в мові й, насамперед, у її лексичному складі ключового концепта національної культури, зокрема, концепт 'Серце' в українських народних прислів'ях. Результати, отримані у процесі аналізу виділеного фрагмента системи української культури, сприятимуть поглибленню уявлень про національно-мовну картину світу, про специфіку етнічної свідомості, спрямованої на сприйняття й усвідомлення психології та ментальності народу.

У статті виявлено особливості семантики концепту 'Серце', якого репрезентовано як центр емоційного життя, наділеного властивостями реального органа людини, як умістилище почуттів, що не тільки має певне місце, а й наділене духовними характеристиками, інтуїцією, волею.

Схарактеризовано символічний потенціал досліджуваної лексики в українських народних прислів'ях як такий, що має позитиву конотацію, асоціюючись із добротою, любов'ю, сміливістю, співчуттям, відвертістю, чуйністю, усім найціннішим, що може бути в людині. Це пояснюється кордоцентричною свідомістю української нації, яка зумовила виникнення і побутування прислів'їв, пов'язаних із концептом 'Серце'. Розглянуто загальні особливості фрагмента мовної картини світу, виявлено специфічні риси для певної її ділянки.

Ключові слова: концепт, лексема, 'Серце', семантика, мовна картина миру, народні прислів'я.

Сучасну філологію детермінує жвавий інтерес до проблем відображення у мові основних концептів народу, загальнолюдських культурних концептів та самобутньої національної, етноспецифічної мовної картини світу. Мовознавство останнього десятиріччя відзначається тенденцією до вивчення окремих фрагментів дійсності, зокрема відображення в мові й, насамперед, у її лексичному складі ключових концептів національних культур, таких, як, наприклад, концепт 'Серце', що й зумовлює актуальність теми дослідження.

Різні бачення терміна «концепт» у роботах вітчизняних і закордонних лінгвістів відбивають його багатоаспектну природу, що виражається в різноманітності підходів до змісту терміна. Його репрезентація представлена трьома основними напрямками: 1) концепт розуміють як потенціал значення слова з конотативним елементом, 2) концепт як основний осередок культури в ментальності людини і 3) концепт як глобальна ментальна одиниця.

Найповнішим на сьогодні є останній із зазначених аспектів визначення концепту, якого дотримуються О. С. Кубрякова, О. О. Селіванова та ін. Так, з огляду на поєднання в концепті вербалізованого та невербалізованого змісту, О. С. Кубрякова вважає концепт «одиницею ментальної інформації різнопланового типу (образи, уявлення, поняття)» [5, с. 143]. За твердженням О. О. Селіванової, концепт – це «інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості у взаємодії з позасвідомим» [8, с. 292].

Вивченню вербального наповнення концепту 'Серце' присвячені праці багатьох учених. Останнім часом з'явилася низка цікавих робіт із зазначеного аспекта. Візьмемо для прикладу статтю К.В.Головенко, що присвячена когнітивному аспекту мови, а саме з'ясуванню проблеми: яким чином представлені національно-марковані концепти української культури на метафоричному рівні і чи мають вони своє віддзеркалення в

англомовному світі. Розглянуті питання розкривають специфіку та взаємодію національних мов і культур [1].

У роботі Н. М. Дяченко проаналізовано погляди дослідників на вивчення соматичної лексики, охарактеризовані можливості цієї лексико-семантичної групи щодо витворення вторинних номенів [4].

У працях І. О. Голубовської розглянуто константи української етнічної свідомості крізь модус їхнього переломлення у формально-змістових світах української мови. Увага фокусується на українських культурних концептах 'Доля', 'Воля', 'Лихо', 'Душа', 'Серце' як квантах національно-культурної свідомості українців та на синтаксичних безособових структурах як репрезентантах суттєвих рис етнічного світосприйняття українця [2; 3].

У дослідженні Н. Шаповалової концепти 'Серце' в українській і в грузинській національно-мовних картинах світу є цілком співвідносними й демонструють спільні для обох мов зв'язки. Значна кількість уявлень і бачень, образів і стереотипів, що формують концептуальну картину світу українського й грузинського народів, є універсальними, незважаючи на належність української й грузинської мов до різних мовних сімей [10].

Проте аналіз наукової літератури свідчить, що у вітчизняній лінгвістиці бракує робіт, які б розкривали значення концепту 'Серце' у фольклорній українській мовній картині світу.

Мета статті: виявити семантичні особливості концепту 'Серце' в українській мовній картині світу, зокрема на матеріалі українських народних прислів'їв. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання **завдань**: виокремити лексему 'серце' в українських народних прислів'ях; виявити особливості семантики концепту 'Серце'; схарактеризувати символічний потенціал досліджуваної лексики в українських народних прислів'ях.

Концепт 'Серце' – це один із ключових концептів багатьох національних культур. Вибір лексем-культурних концептів можливий за умов дотримання основних принципів: «1) принцип словникової (культурної) розробленості; 2) принцип частотності вживання; 3) принцип високої словотвірної розробленості; 4) принцип поширеності в межах фразеологічних одиниць мови; 5) принцип облігаторності аксіологічної маркованості; 6) їх «ключовий» характер для духовності певного лінгвокультурного ареалу» [3]. Саме цим вимогам відповідає концепт 'Серце'.

У словниках лексема 'серце' є полісемантичною і має таку семантику: «1. Центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг. 2. Цей орган людини як символ зосередження почуттів, настроїв, переживань і т. ін. 3. Ласкаве звертання до кого-небудь. 4. перен. Гнів, роздратування. 5. перен. Головна, найважливіша частина, центр чого-небудь. 6. перен. Металева циліндричної форми частина дзвона, розташована у внутрішній частині, язик. 7. діал. Медуза [9, IX, с. 141-149]. У структурі українських прислів'їв вербальне подання концепту 'Серце' пов'язане з другою, третьою та п'ятою семантемою й найвими уявленнями міфопоетичної свідомості, компонентами якої є пісні і прислів'я.

У картині світу прислів'їв українців концепт 'Серце' безпосередньо пов'язаний із концептом ДУША, порівняймо: *Серце співає – і душа радується* (7, с. 252); *Серце з перцем, а душа з часником* (7, с. 252); *Добрі діти їдять кашу, злії – серце й душу нашу* (7, с. 118). Нематеріальна душа виступає синонімом до серця, цілком матеріального органа. 'Серце' вважається умістилищем душі, осердям життєвої сили, порівняймо: *У злomu серці душа стогне* (7, с. 132). Але душа уособлює не почуття, а найпотужніші, найголовніші прагнення, устремління людини, саму її суть, у той самий час почуття та емоції це всього лише, хоч і значна, але частина душі.

В українських прислів'ях занотовано зв'язок між поняттями «серце» та «очі», оскільки «очі» – «найдавніша міфологема, яка характеризує не лише фізичні, а й духовні здібності людини до осягнення явищ» [6, с. 132-133], порівняймо: *Далі очі – далі серце* (7, с. 250); *Серце не болить, як очі не видять* (7, с. 252); *Як очі не бачать, то й серце не плаче* (7, с. 252).

'Серце' в українських прислів'ях символізує почуття, переживання та емоції і є своєрідним органом внутрішнього зору, що допомагає побачити, відчути те, що може бути

осягнене через внутрішні почуття, наприклад: *Два серця розуміються ліпше, ніж дві голови* (7, с. 251); *Серце серцю вість подає; Душа душу чує, а серце серцю вість подає* (7, с. 252).

У серці людини зосереджено почуття та емоції, особливо любові, наприклад: *Моя дорога до чийогось порога, моя стежечка до чийогось сердечка* (7, с. 251); *Серцем люби, а руками тряси* (7, с. 252). Ці прислів'я показують, що лексема 'серце' може функціонувати переважно у переносному значенні і вживається як: «символ переживань, почуттів, настрою», почуття, умістилище яких є серце, які виникають незалежно від самої людини: *Серце серцю вість подає* (7, с. 252); *Серцю не розкажеш; Серцю ні розказати, ні указати; Серце не навчити* (7, с. 252).

'Серце' функціонує у прислів'ях із асоціативним значенням вогняної стихії, коли передає стани палкого кохання, хвилювання, болю, порівняймо: *По парі пізнати, чим серце кипить* (7, с. 252); *Хай радіє, поки надія серце гріє* (7, с. 252); *Якби ти знав, що в моєму серці діється: доторкнися, то загоринися* (7, с. 253); *По парі пізнати, чим серце кипить* (7, с. 173); *Раз добром налите серце – ввік не прохолоне* (7, с. 221). 'Серце' ототожнюється із мішенню, яку можна вразити: *Вразив у саме серце* (7, с. 250).

Ад'єктивні назви 'серця' можуть виступати означеннями до таких іменників, як: *слова, очі, люди, погляд*. Атрибутивні характеристики 'серця' оцінюється позитивно і презентовані прикметниками-квалітативами: щирий: *З перцем чи не з перцем, коли з щирим серцем* (7, с. 251); *Чи з перцем, чи не з перцем, аби з щирим серцем* (7, с. 251); *З щирого серця ніхто не сміється* (7, с. 251); *Ми люди не з перцем, а тільки з щирим серцем* (7, с. 251); *Щиреньке серце має, для кожного його отворяє* (7, с. 252); добрий: *Добре серце має* (7, с. 251); *Доброго серця чоловік* (7, с. 251); золотий: *Золоте серце, але голова, як столова нога* (7, с. 251); великий: *Хто з великим серцем, нехай їсть борщ з перцем* (7, с. 252); благородний: *Благородне серце всенародне* (7, с. 250).

Негативна характеристика 'серця' пов'язана з його метафоричною паралеллю до каменя, порівняймо: *Кам'яного серця чоловік; То ще кам'яне серце у нього* (7, с. 251).

Переживання радості у серці прикрашає життя і дорівнює відчуттю легкості буття та прихильності всього світу до людини: *Кому весело на серці, до того весь світ сміється; Кому легко на серці, до того весь світ сміється* (7, с. 251). У той самий час серце через переживання легко уразити, нанести людині великої шкоди, наприклад: *Хто на серце шаліє, той зарано сивіє* (7, с. 252).

В українській фольклорній картині світу 'Серце' – матеріальний орган, який у змозі передавати різноманітні емоційні стани людини, що служить умістилищем почуттів, емоцій, настрою, порівняймо: *Що з серця походить, те й до серця доходить* (7, с. 253); *Снав йому камінь із серця* (7, с. 252); *Що в серці робиться, то на лиці не втайється* (7, с. 252); *Від користі серце кам'яніє* (7, с. 135); *Раз добром налите серце – ввік не прохолоне* (7, с. 221).

Негативні, гіркі переживання людини репрезентовано шляхом метафоричного переосмислення образу тягаря на серці, наприклад: *Так ми на серці тяжко, якби мя млиновим каменем привалив; Тяжко ми, якби ми камінь до серця присилив* (7, с. 251); образу фізичного руйнування, впливу на серце, порівняймо: *Бодай не діждати своє серце на шматки рвати!* (7, с. 250); *Можна й мовчки своє серце з'їсти* (7, с. 251); *Не край ми серця; Не ріж моє серце, мені і так з перцем* (7, с. 251); *Приміг би – серце вколупнув та дав* (7, с. 252); *Так, якби мене батогом по серці оперезав* (7, с. 252); *Черв'як серце точить* (7, с. 252); *Серце мені тріскає з жалю* (7, с. 252).

'Серце' людини в прислів'ях представлено як умістилище почуттів, і те, що твориться у ньому, приховане від чужих очей, яке асоціюється із відкриванням чи закриттям умістилища, порівняймо: *Не той сильний, що камінь верне, а той, що серце в собі держить* (7, с. 251); *До дверей ключі підбирають, а до серця – рідко* (7, с. 251); *Якби в серці дверці, то увесь світ би знав; Якби в моєму серці були дверці, то всі люди його бачили б* (7, с. 253).

'Серце' в українських прислів'ях видає інколи істинні наміри людини через мовлення, наприклад: *Чим серце повне, то й язиком спливає* (7, с. 252); *Що на серці, те й на язиці* (7,

с. 253); *На язичі медок, а в серці льодок* (7, с. 132), але трапляється і навпаки: *Серце того не хоче, хоч язик лопоче* (7, с. 252).

В українських прислів'ях зображено вразливість, теплоту, ніжність жіночого серця, зокрема материного. Зазначимо, що кількість прислів'їв, у яких описано негативні відчуття, сконцентровані у серці матері: *неспокою, тривоги, суму*, – значно перевищує кількість прислів'їв із позитивною семантикою: *Малі діти – руки болять, великі – серце болить* (7, с. 119); *Від малих дітей болить голова, а від великих – серце* (7, с. 115); *Дитя плаче, а в матері серце болить* (7, с. 116); *Добрії діти їдять кашу, злії – серце й душу нашу* (7, с. 118); *Малі діти деруть запаску, а великі – серце* (7, с. 119); *Малі діти їдять хліб, а великі – серце* (7, с. 28); *Дітки плачуть, а в матері серце болить* (7, с. 407); *До людей по розум, а до матері по серце* (7, с. 109); *Візьмеш дитину за руку, а матір – за серце* (7, с. 115); *У дитини болить голова, а в матері серце* (7, с. 112); *Дитину заболить пальчик, а матір – серце* (7, с. 112).

Можемо виокремити такі типові ознаки концепту 'Серце', як:

– закріплення за певною функцією, наприклад: *Одне серце страждає, а друге не знає* (7, с. 251);

– властивість зазнавати фізичний біль, порівняймо: *Серце не болить, як очі не видять* (7, с. 252);

– можливість мислитися як вмістилище, наприклад: *У великому серці увесь світ уміститься* (7, с. 252);

– локалізація, порівняймо: *Серця не внімеш* (7, с. 252);

– функціонування незалежно від волі суб'єкта, порівняймо: *Серце ні на що не вважає – свою волю має* (7, с. 252);

– контрольованість суб'єктом, наприклад: *Не той сильний, що камінь верне, – тільки сильний, що серце в собі держить* (7, с. 179).

Загалом аналіз мовного матеріалу уможлиблює виокремлення таких значень концепту 'Серце':

– «умістилище жадань»: *Що серце, то й бажання* (7, с. 253);

– «умістилище почуттів»: *Яка-небудь юбка, а серце горить, як губка* (7, с. 253);

– «символ інтуїції»: *Серце чує, а не скаже* (7, с. 252);

– «символ сумління та інших моральних якостей»: *Не з перцем, а з серцем підходь до людей* (7, с. 251); *Серце – не камінь; Серце – не камінь, відійде; Серце не камінь: таки все одно на другого оглянеться* (7, с. 252);

– «вогонь, полум'я, пристрасть»: *Якби ти знав, що в моєму серці діється: доторкнися, то загоринься* (7, с. 253);

– «символ скарбниці, у якій міститься щастя»: *До дверей ключі підбирають, а до серця – рідко* (7, с. 251).

'Серце' в українських прислів'ях ніби живе своїм власним життям, воно мислить, приймає рішення, має волю: *Серце ні на що не вважає – свою волю має* (7, с. 252). Притому наявне чітке застереження: не покладатися лише на серце і почуття, емоції: *Дай серцю волю, а сам підеш у неволю* (7, с. 250); *Не дай серцю волі, будеш сам у неволі* (7, с. 179).

У текстах українських прислів'їв ми нарахували 109 лексем 'серце', саме там номен *серце* вживається у переносному, символічному значенні, набуваючи статусу концепта. Це пояснюється кордоцентричною свідомістю української нації, яка зумовила виникнення і побутування прислів'їв, пов'язаних із концептом 'Серце'.

Концепт 'Серце' в картині світу українських прислів'їв переважно функціонує як центр емоційного життя зі значенням «осередок почуттів, переживань, настроїв», зазнаючи метафоричного переосмислення в конкретних образах певного вмістилища. Стосовно душі *серце* є вужчим поняттям: йому притаманні емоції, а *душа* пов'язана із думками, бажаннями, прагненнями. Концепт 'Серце' в українських прислів'ях асоціюється із коханням, співчуттям, щирістю, чуйністю, сумлінням і має позитивну конотацію. З точки зору семантики концепта 'Серце' були виділені 2 групи: система міжособистісних відносин та чуттєва діяльність людини.

Перспективу подальших розвідок убачаємо у вивченні семантичної специфіки концептів-соматизмів на матеріалі художніх творів, зокрема у фольклорі, їхньої ролі у формуванні мовної картини світу.

Список використаної літератури

1. Головенко К. В. Концепти «ДОЛЯ», «ВОЛЯ», «СЕРЦЕ» в українській мовній картині світу та їх віддзеркалення в англомовному світосприйнятті. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2007. – С. 189-192. / К. В. Головенко. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://eprints.zu.edu.ua/1722/1/45.pdf>
2. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу / І. О. Голубовська. – К.: Логос, 2004. – 282 с.
3. Голубовська І. О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу / І. О. Голубовська. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://philology.kiev.ua/php/4/7/Studia_Linguistica_4/400_412.pdf
4. Дяченко Н. М. Проблеми вивчення соматизмів // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2004. – С. 216-219. / Н. М. Дяченко [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://eprints.zu.edu.ua/1741/>
5. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 141-172.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
7. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / [Упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1990. – 528 с.
8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во Украинского филологического центра, 2000. – 248 с.
9. Словник української мови : в 11-ти томах / [редкол. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. 9. – 550 с.
10. Шаповалова Н. Концепт «Серце» в українській і грузинській національно-мовних картинах світу в аспекті лінгвістичної універсології // Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць. – 2008 / Н. Шаповалова [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://litmisto.org/?p=8706>.

Анотація

Иванова Н. Д. Вербализация концепта сердце в украинских народных пословицах.

В статье исследуется специфика лексической семантики в контексте языковой картины мира, понимаемой как восприятие мира и отображение его через язык на материале концептов в украинском фольклоре. В статье освещается концепт 'Сердце' в украинских народных пословицах. Рассматриваются вопросы смыслового диапазона и культурной значимости концепта 'Сердце' в украинской фольклорной языковой картине мира. Исследуются семантические особенности лексемы сердце, анализируется ее символический потенциал в контексте языковой картины мира.

Ключевые слова: концепт, лексема, 'Сердце', семантика, языковая картина мира, народные пословицы.

Summary

Ivanova N. D. Verbalization of the concept heart in ukrainian folk proverbs.

Investigated in the article specifics of lexical semantics in the context of linguistic picture of the world, understood as the perception of the world and its representation through language based on concepts in Ukrainian folklore. The article highlights the concept 'Heart' in Ukrainian folk proverbs. The questions of the semantic spectrum and cultural significance of the concept 'Heart' in the Ukrainian folk picture of the world are dealt with. Semantic peculiarities the using of lexeme 'heart' units investigated, their symbolic potential proved in the context of the Ukrainian picture of the world.

Keywords: concept, lexeme, 'Heart', semantics, language world picture, folk proverbs.